

Tom de Bruijn

HOOGMOED EN ONMACHT

**Geopolitiek en
de Europese Unie**

2024 Prometheus Amsterdam

© 2024 Tom de Bruijn
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto auteur Gemeente Den Haag
Opmaak binnenwerk ZetSpiegel, Best
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5732 6

An barbarische Rückfälle, wie Kriege zwischen den Völkern Europas, glaubte man so wenig wie an Hexen und Gespenster.

Stefan Zweig, *Die Welt von Gestern*

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	12
1 Wat is geopolitiek?	17
Geopolitieke theorieën	21
Geopolitiek buitenlands beleid	27
Geografische ligging en grootte	28
Natuurlijke hulpbronnen	33
Bevolking	35
Kritische kanttekeningen	38
2 Europese integratie tegenover geopolitiek	44
Geopolitiek zit niet in de genen van de Europese Unie	45
Geopolitiek sluimert wel in de Europese Unie	52
3 Geopolitiek vereist de definitie van een gemeenschappelijk belang	60
De periferie van de Europese Unie	65
Rusland	77
Afrika	85
De Verenigde Staten	93
China	99

4 Geopolitiek veronderstelt de bereidheid economische belangen ondergeschikt te maken aan strategische	108
Wandel durch Handel	108
Strategische autonomie	115
5 Geopolitiek veronderstelt een geloofwaardige militaire capaciteit	123
Europees defensiebeleid	126
Obstakels	135
Conclusie	140
Woord van dank	155
Noten	157

Woord vooraf

Dit boek gaat over de ambitie van de Europese Unie om een geopolitieke speler op het wereldtoneel te worden.

Maar wat is geopolitiek eigenlijk? En kan de Europese Unie haar torenhoge ambities wel waarmaken of getuigen ze van hoogmoed? Is ze in staat haar vaak hopeloze interne verdeeldheid te overwinnen om een gemeenschappelijk geopolitiek belang te formuleren? Is ze bereid economische belangen ondergeschikt te maken aan strategische? Dreigt ze zich niet te vertillen aan de beloofde geografische uitbreiding met Oekraïne, Moldavië, Georgië en een aantal Balkanlanden? Kan de Europese Unie zich in een steeds grimmiger wereld zelfstandig verdedigen of is ze zonder Amerikaanse steun machteloos? Wat zijn de geopolitieke belangen die op het spel staan in de relatie van de Europese Unie met Rusland, Afrika, China en de Verenigde Staten?

Geopolitiek was tot nu toe in de geschiedenis een zaak van staten, in het bijzonder de grote. De Duitse schrijver Sebastian Haffner (1907-1999) merkte ooit op: 'Kleine staten en grote mogendheden gedragen zich, wat hun buitenlandse politiek betreft, volgens verschillende wetten.' De Europese Unie is zonder enige twijfel naar vele maatstaven groot, maar ze is geen staat. Als unieke constructie heeft ze er wel enkele essentiële kenmerken van. Een van de belangrijkste is de gemeenschappelijke munt, de euro. De kracht

van de Europese Unie op monetair terrein is gelegen in haar heldere doelstellingen, waaronder het handhaven van prijsstabiliteit, en in een onweersproken gezaghebbend orgaan: de Europese Centrale Bank. Dat de ECB, en dus de Europese Unie, ook in financieel-economisch turbulente tijden snel en slagvaardig kan handelen, bewees zij tijdens de kredietcrisis in de jaren rond 2010. In tegenstelling tot wat veel doemdenkers dachten, bleef de Monetaire Unie fier overeind. Haar interne en wereldwijde autoriteit is erdoor verstevigd.

Op buitenlandspolitiek gebied, en zeker op dat van de geopolitiek, ontbeert de Europese Unie deze eigenschappen van een staat. Ze heeft noch duidelijk geformuleerde doelstellingen, noch een krachtig centraal bestuur dat over de noodzakelijke instrumenten beschikt om, ook onder druk van onverwachte gebeurtenissen, in alle omstandigheden doortastend te kunnen optreden. Ze is wel samengesteld uit staten, waaronder voormalige grootmachten, die een lang geopolitiek verleden achter de rug hebben dat ze moeilijk kunnen loslaten. Ze moet leren die centrifugale krachten in toom te houden en te transformeren in collectieve macht.

Tijdens een bezoek aan Moskou in maart 2023 zei de Chinese president Xi Jinping tegen zijn Russische ambtsgeenoot Vladimir Poetin: 'Op dit moment vinden er in de wereld veranderingen plaats zoals we die in geen honderd jaar hebben gezien; en wij samen zijn de drijvende kracht achter die veranderingen.' De geopolitieke vraagstukken die dit teweegbrengt, zijn fundamenteel voor de veiligheid van de Europese Unie en vragen daarom inderdaad van haar een effectief antwoord. Voor het welslagen daarvan is het van groot belang dat de Europese Unie zich bewust is van haar beperkingen zoals die in dit boek worden beschreven. Dat leidt tot een dubbele opgave: 1) de interne obstakels opruimen die haar handelingsvermogen beperken en 2) een realistische externe geopolitieke strategie ontwikkelen. Het betekent ook dat ze, zo-

lang die niet stevig is verlengd, niet hoger probeert te springen dan haar polsstok lang is.

Aan het eind van dit boek heb ik geen bibliografie opgenomen. De lezer vindt de literatuur die ik heb geraadpleegd in de noten.

De citaten uit publicaties in vreemde talen heb ik in de meeste gevallen in het Nederlands vertaald. De originele versie, veelal de Engelse, soms een Duitse, heb ik gehandhaafd wanneer de zeggingskracht van het citaat door een vertaling teloor zou gaan.

Den Haag, juli 2024

Inleiding

Kort nadat Ursula von der Leyen in december 2019 was geïnstalleerd als de nieuwe voorzitter van de Europese Commissie, kondigde zij met veel bravoure tegenover de verzamelde pers aan dat zij leiding wilde gaan geven aan een ‘geopolitieke commissie’. Zij speelde met die uitspraak in op de snel veranderende machtsverhoudingen in de wereld. Die waren fundamenteel en verontrustend. Vooreerst natuurlijk de onstuitbare opkomst van China als economische en militaire grootmacht. Tegelijkertijd werd de Europese Unie geconfronteerd met de agressie van Rusland tegen Oekraïne: de annexatie van de Krim in 2014 en de steeds weer opblazende strijd in de Donbas. Gebeurtenissen die leidden tot een steeds meer gespannen verhouding met Moskou. En niet in de laatste plaats was daar sinds januari 2017 het presidentschap van Donald Trump in de Verenigde Staten. De eens zo betrouwbare bondgenoot was een onvoorspelbare partner geworden die de geloofwaardigheid van het NAVO-bondgenootschap ondermijnde. Dat Von der Leyen de term ‘geopolitiek’ in de mond had genomen, was in velerlei opzichten bijzonder en deed hier en daar ook wel wat wenkbrauwen fronsen. De hele geschiedenis van de Europese Unie stond juist in het teken van een afkeer van geopolitiek. De mantra was, juist ook onder de dreiging van al die machtsverschuivingen, dat de Europese Unie bleef streven naar een op regels en internationaal recht gebaseerde wereldorde, niet op het recht

van de sterkste. Als er al buitenlandse politiek door de Europese Unie bedreven werd, dan was dat toch vooral een zaak van de gezamenlijke lidstaten, niet van de Europese Commissie.

Was Von der Leyen zich wel bewust van de implicaties van de door haar gekozen woorden? Had zij een scherp beeld van wat geopolitiek is en hoe die in een complexe wereld door de Europese Commissie handen en voeten kan worden gegeven? En wat zijn daarvoor de vereisten?

De Europese Unie ontstaat aan de verzoening tussen Frankrijk en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog. Die verzoening, waarbij Italië, Nederland, België en Luxemburg zich aansloten, kwam voort uit de wens de verschrikkingen van twee wereldoorlogen binnen een periode van minder dan een halve eeuw nooit meer te herhalen. Geopolitiek werd als een van de belangrijkste oorzaken van de Europese oorlogen gezien en moest daarom worden uitgebannen. Na de Eerste Wereldoorlog hadden de Verenigde Staten onder leiding van president Woodrow Wilson (1856-1924) een nieuwe wereldorde voor ogen die was gebaseerd op een idealistische visie van zelfbeschikking, vrijheid en democratie, en een internationaal systeem van collectieve veiligheid. Maar Wilson kon na de oorlog de handen voor zijn buitenlandse politiek in het Amerikaanse Congres niet op elkaar krijgen. Het Verdrag van Versailles (1919), dat de grondslag vormde voor de naoorlogse internationale betrekkingen, werd in Washington niet bekrachtigd. De Verenigde Staten bleven daardoor ook buiten de Volkenbond, de nieuwe internationale organisatie die vanuit Genève in het neutrale Zwitserland de wereldvrede moest gaan bewaken. Zonder de toeziende macht van de Amerikanen verviel Europa al snel opnieuw in geopolitieke conflicten met alle catastrofale gevolgen van dien.

Na 1945 herhaalde de geschiedenis zich niet: de Verenigde Sta-

ten, de nieuwe onbetwiste grootmacht, bleven actief op het wereldtoneel. Amerika werd lid van de Verenigde Naties die in New York gevestigd werden. Washington dwong de Europeanen tot samenwerking en uitbanning van machiavellistische machtspolitiek op het Europese continent. Niet voor niets kreeg in de vroege jaren vijftig van de vorige eeuw deze doelstelling in eerste instantie gestalte in de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS): grondstoffen die essentieel waren voor het met wapens beslechten van geopolitieke conflicten. Het succes van de Europese integratie in het kader van de Europese Gemeenschappen bleef door de Koude Oorlog en het IJzeren Gordijn geografisch beperkt tot de Zes. Zij hoefden zich naar buiten toe niet actief bezig te houden met de grote geopolitieke vraagstukken: de Verenigde Staten stonden garant voor de veiligheid van West-Europa en stelden door middel van hun politiek van containment paal en perk aan de expansie van de Sovjet-Unie. Het is waar dat het Frankrijk van generaal Charles de Gaulle de illusie wilde ophouden van een eigen rol op wereldniveau, maar ook hij was zich terdege bewust van de fundamentele betekenis van het Atlantisch Bondgenootschap. De Britten hadden na het debacle van de Suezcrisis in 1956 al definitief de conclusie getrokken dat de Verenigde Staten de onvermijdelijke hegemoniale mogendheid waren geworden en kozen voor een *special relationship* met Washington. Voor Frankrijk bleef het een bittere pil.

Over de jaren heen ontwikkelden de Europese Gemeenschappen zich tot een welvarend economisch blok, met een succesvolle internationale handelspolitiek, dat geopolitiek verafschuwde. Geen wonder dat de Europese Unie zich na de val van de Muur en de ineenstorting van de Sovjet-Unie en haar satellieten buitengewoon comfortabel voelde in de nieuwe orde die door Francis Fukuyama gekenschetst werd als 'het einde van de geschiedenis' – een

liberale wereld zonder geopolitiek, een wereld waar de machts-
tegenstellingen tussen ideologische blokken plaatsmaakten voor
politieke en economische samenwerking, en bij uitstek een we-
reld waarin de Europese Unie ten volle haar soft power, dat wil
zeggen haar invloed zonder dwang, tot zijn recht kon laten ko-
men. De eerste buitenlandspolitieke strategie die zij onder leiding
van haar hoge vertegenwoordiger voor Buitenlands en Veilig-
heidsbeleid, Javier Solana, opstelde, ademde in alles de optimisti-
sche geest van openheid en samenwerking. Maar inmiddels ligt
de wereld van Fukuyama ver achter ons en wordt de Europese
Unie met de neus op de harde feiten gedrukt. De politiek van
Wandel durch Handel is mislukt. De noodzaak van een meer rea-
listisch buitenlands beleid dient zich aan.

Maar is de Europese Unie in staat geopolitiek te bedrijven? En wat
is geopolitiek eigenlijk? Dit zijn de vragen die in dit boek aan de
orde komen. In hoofdstuk 1 ga ik om te beginnen in op de vraag
wat geopolitiek precies inhoudt. Dat doe ik om twee redenen. Ten
eerste omdat de term geopolitiek veelal te pas en te onpas wordt
gebruikt en het daarom wenselijk is die nader te definiëren. En ten
tweede omdat sommige geopolitieke theorieën uit het verleden
nog verrassend actueel zijn en daardoor inzicht kunnen verschaf-
fen in de huidige wereldwijde machtsverhoudingen.

Kort gezegd gaat geopolitiek uit van de stelling dat staten min of
meer vaste belangen hebben die voortkomen uit geografische fac-
toren. Om ervoor te zorgen dat als gevolg van het nastreven van die
belangen geen ernstige gewapende conflicten uitbreken, is een ze-
kere machtsbalans tussen de belangrijkste concurrerende staten
nodig.

Hoofdstuk 2 belicht de werkelijkheid dat, hoewel geopolitiek en
het idee van Europese integratie op het eerste gezicht haaks op
elkaar staan, geopolitieke verhoudingen binnen de Europese Unie

nooit helemaal zijn verdwenen. De handhaving van een bepaalde interne machtsbalans speelt nog altijd een belangrijke rol, zij het minder zichtbaar.

In hoofdstuk 3 laat ik zien dat het om historische redenen voor de Europese Unie niet eenvoudig zal zijn een geopolitiek buitenlands beleid te voeren. Geopolitiek vereist de gemeenschappelijke definitie van wat het Europees veiligheidsbelang is. Dit wordt echter bemoeilijkt doordat er fundamentele verschillen bestaan in de percepties van de lidstaten, die zich vaak laten leiden door historische, traditionele reflexen.

Hoofdstuk 4 brengt naar voren dat geopolitiek de bereidheid veronderstelt om economische belangen ondergeschikt te maken aan strategische. Ook dat is binnen de Europese Unie niet eenvoudig. Zij is vooraleerst een economische gemeenschap waarin de welvaart van haar lidstaten en hun bevolking hoog in het vaandel staat en economische offers geen populaire boodschap zijn.

In hoofdstuk 5 ten slotte ga ik in op het feit dat geopolitiek de bereidheid veronderstelt tot de inzet, of de dreiging ermee, van militaire middelen. Op dit vlak schieten de capaciteiten van de Europese Unie vooralsnog ruimschoots tekort. Zij blijft voor haar veiligheid afhankelijk van de Verenigde Staten.

1 Wat is geopolitiek?

Je hoeft tegenwoordig maar een willekeurige krant open te slaan en je komt wel ergens het woord geopolitiek tegen. Geopolitiek is een begrip dat vaak en in vele contexten gebruikt wordt en daardoor nogal diffuus is. Maar als er wat meer focus wordt aangebracht, heeft geopolitiek eigenlijk twee duidelijk van elkaar te onderscheiden betekenissen. De term kan zowel betrekking hebben op de academische studie en theorievorming van de internationale betrekkingen, als op een bepaalde vorm van concreet buitenlands beleid. Beide hechten een doorslaggevend belang aan geografische factoren, zoals de grootte en de ligging van een land, maar ook de omvang van de bevolking en de aanwezigheid, of niet, van grondstoffen.

Wetenschappers van verschillende disciplines, geografen, historici en staatkundigen, hebben getracht het politieke belang van geografische factoren zo objectief mogelijk te analyseren. Zij hebben geprobeerd er gevolgtrekkingen aan te verbinden over de onderlinge verhouding tussen staten. In die zin zou geopolitiek gedefinieerd kunnen worden als de leer van de betekenis van geografische gesteldheden voor de internationale betrekkingen. Of nog preciezer: het is de theorie die uitgaat van de gedachte dat staten op grond van geografische factoren een aantal min of meer vaste, essentiële belangen hebben, die zij zullen nastreven ongeacht hun staatsvorm, of het nu gaat om een democratie, dictatuur

of alles wat daartussen ligt. Dit soort theorieën heeft, met name in de eerste helft van de vorige eeuw, veel invloed uitgeoefend op de politieke praktijk. Ze hebben ook tot hevige controverses geleid. De leer van internationale betrekkingen is immers geen exacte wetenschap.

De tweede betekenis is die van geopolitiek als een bepaalde vorm van buitenlandse politiek. Kort samengevat zou de definitie ervan kunnen luiden: geopolitiek is buitenlands beleid dat in belangrijke mate bepaald wordt door specifieke geografische factoren. Toch is daarmee nog niet alles gezegd. In de praktijk is het begrip veel gecompliceerder doordat het etiket geopolitiek op tal van verschillende, door met name grote of regionale mogelijkheden gevoerde buitenlandse politiek wordt geplakt.

Kortom, het is een vlag die in het taalgebruik vele ladingen dekt. Nader bezien, valt dan het volgende op.

De term geopolitiek heeft doorgaans een vrij negatieve connotatie. Zij wordt vaak als synoniem gebruikt voor machtspolitiek, een begrip dat eveneens een onmiskenbaar pejoratieve klank heeft en meestal een onderliggende morele afkeuring inhoudt. In die zin onderscheidt geopolitiek zich van andere vormen van buitenlandse politiek, in het bijzonder de utopische of idealistische zoals die bij uitstek begin vorige eeuw gepropageerd werd door de Amerikaanse president Woodrow Wilson. Er wordt dan een tegenstelling van goed tegen kwaad neergezet. Het is daarom niet verwonderlijk dat de kwalificatie van buitenlands beleid als geopolitiek vooral gebezigd wordt in periodes waarin de status quo van de internationale orde door een of meerdere staten onder druk wordt gezet en de geografische spreiding van macht aan verandering onderhevig is. Vandaar dat commentatoren, met de opkomst van China en de agressie van Rusland, die de bestaande orde op het spel zetten, spraken van het 'einde van de geopolitieke vakantie'. Vanuit de landen die belang hebben bij de handhaving van de sta-

tus quo, wordt geopolitiek dan ook als een bedreiging gezien. Bij zo'n stereotypering moet men echter niet uit het oog verliezen dat alle politiek per definitie een element van macht inhoudt. Ook de handhaving van de status quo vereist de uitoefening van politieke macht.

Des te opmerkelijker is het dat Von der Leyen zo nadrukkelijk uitsprak dat haar externe beleid geopolitiek zou zijn. Kortom een beleid van oog om oog, tand om tand. In die zin is haar geopolitiek een vorm van realpolitik. Ook die term wordt vaak in één adem gebruikt met die van geopolitiek. Net als zij, is realpolitik gebaseerd op een harde analyse van verschillende objectieve factoren, vooral krachtsverhoudingen, en niet op ethische normen. *Il principe* (De vorst) van Niccolò Machiavelli (1469-1527) is zonder twijfel het meest geciteerde werk dat alle praktische aanwijzingen bevat voor het voeren van een realistische buitenlandse politiek. En dat de term veelal in het Duits wordt aangegeven, is het gevolg van de politiek van Otto von Bismarck (1815-1898) aan het einde van de negentiende eeuw, die Pruisen tot de machtigste staat van het Europese continent maakte.

De Britse historicus E.H. Carr (1892-1982) heeft laten zien hoe, zowel in de theorie als in de praktijk, in het verleden getracht is de tegenstelling tussen ethische en realistische politiek op te lossen. Deze synthese van de *harmony of interests* lag met name ten grondslag aan het negentiende-eeuwse liberalisme zoals dat door Angelsaksische denkers werd gefundeerd en door opeenvolgende Britse regeringen in de praktijk werd gebracht. Het was een rationele ethiek, uitgaande van de gedachte dat het individu in het nastreven van zijn eigen belang ook dat van de maatschappij als geheel dient. Internationaal betekende het een politiek van vrijhandel en *laisser-faire*: wat goed is voor Groot-Brittannië, is ook goed voor de wereld. In zijn analyse concludeert Carr dat de theorie

van de harmonie van belangen onhoudbaar is, maar tegelijkertijd erkent hij dat zij dient ‘als een vernuftig moreel middel dat, in volle oprechtheid, door geprivilegieerde groepen wordt ingeroepen om de bestaande orde te rechtvaardigen en om hun dominante positie te handhaven.’¹ Als concreet voorbeeld citeert Carr president Wilson. Na het Amerikaanse bombardement op Veracruz in 1914 tijdens de Amerikaans-Mexicaanse spanningen als gevolg van de Mexicaanse revolutie, zei hij: ‘The United States has gone down to Mexico to serve mankind.’²

Carr schreef zijn verhandeling in 1939, maar zijn analyse is nog steeds relevant. Ook de huidige pax Americana is gebaseerd op macht die gerechtvaardigd wordt door morele principes. Veel militaire interventies, van Kosovo tot en met Irak en Libië, werden gerechtvaardigd met een beroep op ethische gronden. In 2023 schreef de veiligheidsadviseur van president Joe Biden, Jake Sullivan, dat de Verenigde Staten een internationale orde willen ‘that delivers global public goods.’³ Ook Rusland en China stelden in hun gemeenschappelijke verklaring van februari 2022 dat zij ‘als wereldmachten en permanente leden van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties van plan zijn morele principes stevig te omarmen.’⁴ Omdat Carr de morele en utopische uitgangspunten van de internationale orde na de Eerste Wereldoorlog als irrealistisch beoordeelde, wordt hij als een vertegenwoordiger van de realistische school gezien. Maar ondanks zijn scherpe analyses en realisme wees Carr het belang van morele normen in de buitenlandse politiek niet af. Integendeel. Maar ethiek en realisme moeten wel in balans zijn. ‘It is as fatal in politics to ignore power as it is to ignore morality.’⁵ Ook andere protagonisten van deze school zoals Henry Kissinger (1923-2023) ontkennen het belang van ethische normen of gemeenschappelijke waarden niet. Over de postnapoleontische Europese orde, grotendeels vormgegeven door prins Metternich (1773-1859), schreef hij in zijn boek *Diplomacy*: ‘There

was not only a physical equilibrium, but a moral one. Power and justice were in substantial harmony.⁶

Geopolitieke theorieën

Doorgaans wordt de Zweedse staatkundige Rudolf Kjellén (1864-1922) beschouwd als de eerste wetenschapper die de term geopolitiek introduceerde. In zijn boek *De staat als levensvorm* uit 1916 definieerde hij geopolitiek als de zoektocht van iedere staat naar zijn ‘geografische individualisering’.⁷ De strijd om de ruimte was in zijn ogen het leidend motief van de geschiedenis. Dit betekende dat de staat enerzijds naar buiten toe natuurlijke grenzen opzocht en anderzijds naar binnen toe streefde naar een harmonische samenhang. Kjellén concludeerde uit de teloorgang van handelsmachten zoals Venetië en de Republiek der Nederlanden dat ‘levenskrachtige staten wier grondgebied beperkt is, onder het categorisch politieke imperatief staan hun ruimte door kolonisatie of verovering te vergroten’.⁸ Het ging hier niet om een rauwe, primitieve veroveringsdrift maar om een natuurlijke en noodzakelijke groei omwille van zelfbehoud. Deze dwingende opdracht hield in dat de vrijheid van staatslieden er slechts uit bestond de juiste weg te vinden om haar te vervullen. Deze historisch deterministische opvatting zou al snel in Duitsland grote invloed op het nazisme uitoefenen en leidde tot het streven naar lebensraum. Ook het tweede element van zijn theorie vond later in Duitsland weerklank, namelijk het belang van een zekere mate van autarkie. Kjellén was van mening dat naar binnen toe een staat toereikende mogelijkheden moest hebben om grotendeels economisch zelfstandig te zijn. Dit was een voorwaarde voor politieke zelfbeschikking.⁹ Ik denk niet dat de Franse president Emmanuel Macron het boek van Kjellén op zijn nachtkastje heeft liggen, maar diens gedachtegoed klinkt wel door in zijn redevoe-

ringen wanneer hij spreekt van ‘Europese soevereiniteit’ of ‘strategische autonomie’.

Nog vóór Kjellén de zijne had geformuleerd, deden in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw verschillende andere geopolitieke theorieën opgeld, zonder dat hun bedenkers de term geopolitiek als zodanig bezigden. De twee interessantste en invloedrijkste daarvan stonden in feite lijnrecht tegenover elkaar. Want de ene theorie stelde dat de staat die de zeeën beheerste ook de wereld zou beheersen, terwijl de andere juist meende dat degene die het centrum van het Euraziatisch continent controleerde, ook de heerschappij over de wereld zou bezitten. Beide visies geven geopolitieke inzichten die ook vandaag nog actueel zijn.

De protagonist van de eerste stelling was de Amerikaan Alfred T. Mahan (1840-1914). Hoewel hij dus nog niet, zoals Kjellén, de term geopolitiek gebruikte, was zijn analyse wel in essentie geopolitiek van aard. Mahan was een kapitein in de Amerikaanse marine. Hij schreef zijn boek over maritieme macht in 1889 op een moment dat de Verenigde Staten na de Burgeroorlog hun vloot, tot zijn grote verdriet, hadden verwaarloosd.¹⁰ Mahan was gefascineerd door het imperium dat de Britten hadden opgebouwd en ging daarom op zoek naar de onderliggende factoren die dit mogelijk hadden gemaakt. Waarom kan een land een zeemacht worden en een wereldrijk opbouwen? Mahan is zich ervan bewust dat er altijd verschillende oorzaken zijn, maar legt in zijn analyse zeer nadrukkelijk de focus op geografische omstandigheden als de meest fundamenteel bepalende factoren. De geografische locatie is daarbij cruciaal. Is een land kwetsbaar of kan het zich makkelijk verdedigen? Mahan vergelijkt Engeland, dat als eiland een enorm voordeel heeft, met twee andere maritieme landen, Frankrijk en

Nederland. Beide hebben een groot achterland dat zij moeten verdedigen tegen potentiële indringers vanuit het continent. Zij moeten dus hun krachten verdelen over hun vloot en hun leger. En Frankrijk heeft dan nog eens het probleem dat zijn vloot moet worden opgesplitst tussen de Atlantische en de mediterrane kust. De positie van Engeland is ook gunstiger dan die van zijn rivalen doordat het de controle heeft over het Kanaal. Dat Mahan dit goed gezien had, bleek wel in de Tweede Wereldoorlog. Adolf Hitler (1889-1945) kreeg Engeland niet onder de knie.

Hoewel Mahan benadrukt dat geografische gegevens op zichzelf determinerend zijn en dus in die zin losstaan van wat hij de wijsheid van regeringen noemt, laat Mahan toch zien dat er enige ruimte is voor politieke manipulatie. Met nauwelijks verhulde bewondering wijst hij erop dat de Nederlanden in 1648 bij de Vrede van Münster eisten dat de Schelde zou worden gesloten waardoor Antwerpen werd afgesneden en bijgevolg de Spaanse Nederlanden geen zeemacht meer waren.¹¹

Bijzonder is dat Mahan de grootte van een land eigenlijk niet zo relevant vindt en hij zegt dan ook dat hij er weinig woorden aan vuil wil maken. Wat volgens hem wel belangrijk is, is de bevolking. En niet de absolute aantallen zijn hierbij van belang, maar het aandeel van de bevolking dat ingezet wordt voor maritieme zaken, zowel commercieel als militair. Zo wijst hij erop dat Frankrijk na de Revolutie van 1789 weliswaar meer inwoners telde dan Engeland, maar toch geen zeemacht werd doordat het niet, zoals Engeland, het grootste deel van zijn menskracht inzette voor maritieme doeleinden. Essentieel in Mahans visie is dat een maritieme macht superieur is aan een landmacht vanwege het feit dat vervoer over zee vele malen sneller en goedkoper is dan over land. Dat maakt niet alleen de handel veel lucratiever maar biedt ook militair-strategische voordelen. Mahan ziet de vloot, zowel de handelschepen als de oorlogsbodems, als cruciaal in de verbinding tus-

sen de economie van de metropool en de koloniën. De handel zorgt voor welvaart en de militaire vloot zorgt voor de bescherming op de zeeroutes.

Helemaal nieuw was Mahans inzicht niet, want al vroeg in de zeventiende eeuw had Sir Walter Raleigh (1552-1618), staatsman, zeevaarder en een van de belangrijkste steunpilaren van koningin Elizabeth I, zijn treffende aforisme geopperd: ‘Whoever commands the ocean, commands the trade of the world and whoever commands the trade of the world commands the riches of the world, and whoever is master of that, commands the world itself.’¹² Mahan blies deze uitspraak nieuw leven in, en zijn studie had aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw een enorme invloed op het beleid van de Verenigde Staten, Duitsland en Japan en ook op de zeemacht bij uitstek: Groot-Brittannië. Degene die het voorwoord schreef bij de nieuwe editie uit 1960, vergeleek de invloed van zijn boek op de politiek zelfs met die van *The Origin of Species* van Charles Darwin (1809-1882) op de biologie. Hoewel zijn theorie deels achterhaald werd door de ontwikkeling van moderne transportmiddelen, is ze nog steeds meer dan relevant: de macht van de Verenigde Staten is grotendeels gebaseerd op de beheersing van de oceanen.

Tegenover de ideeën van Mahan stond de Heartland-theorie van Sir Halford Mackinder (1861-1947). In tegenstelling tot Mahan was deze Brit een geograaf. Op 25 januari 1904 – hij was toen al directeur van de prestigieuze London School of Economics – hield hij een lezing voor de Royal Geographical Society onder de titel *The Geographical Pivot of History*.¹³ Over het algemeen wordt deze lezing, die hij in 1919 uitwerkte tot een boek, *Democratic Ideals and Reality*, gezien als een van de belangrijkste grondslagen van het begrip geopolitiek. In zijn boek richtte Mackinder zich tot de vredesconferentie van Versailles met een puntige uitspraak die als het

ware de tegenpool was van die van Sir Walter Raleigh. Wanneer de staatslieden met de verslagen vijand in gesprek zijn, schreef Mackinder, zou een engeltje af en toe het volgende in hun oren moeten fluisteren: 'Who rules East Europe commands the Heartland: Who rules the Heartland commands the World-Island: Who rules the World-Island commands the World.'¹⁴

Wat waren nu precies de betekenis en de onderbouwing van deze stelling zoals Mackinder die in zijn lezing naar voren bracht? Net als Mahan bezag Mackinder de wereld in haar totaliteit en probeerde hij in de geschiedenis grote lijnen en brede patronen te ontdekken. Met details hield hij zich niet bezig. Hij ontkende niet dat menselijk handelen historische gevolgen heeft, maar veel fundamenteeler waren de geografische oorzaken van de universele geschiedenis. Daar waar Mahan uitging van de oceanen op aarde die de landmassa's omsloten, en daaruit concludeerde dat wie de zee beheerste ook de wereldhegemonie bezat, ging Mackinder juist uit van het grootste vaste werelddeel: het Euraziatische continent. Het centrum daarvan wordt bepaald door de enorme uitgestrekte wouden en moerassen in het noorden en de schier eindeloze steppes in het zuiden.

In zijn lezing, die hij illustreerde met een vijftal kaarten, noemde Mackinder dit centrum van het continent nog *The Pivot*, de draaischijf, maar in zijn boek koos hij definitief voor de term 'Heartland'. Hij constateerde dat het noordelijke deel van het Heartland in de geschiedenis gecontroleerd werd door Polen en Russen, maar het zuidelijke door een reeks van nomadische volken, van de Hunnen tot de Mongolen. Deze volken waren met hun paarden buitengewoon mobiel. Door hun fabuleuze wendbaarheid en snelheid reikte hun invloed tot ver in Europa via de poesta's in wat nu Hongarije heet. Deze kwaliteiten waren echter van geen betekenis in de ondoordringbare wouden in het noorden. Rusland bleef hierdoor lange tijd geïsoleerd en was zelfs onderhorig aan de nomadische machthebbers in het zuiden.

Wat nu zo bijzonder is aan de meer recente geschiedenis, zegt Mackinder, is dat, mede als gevolg van nieuwe wapens en de inzet van goed getrainde Kozakken, de Russen in staat zijn geweest de controle die zij hadden over het noorden uit te breiden naar het zuiden. Zo verwierven zij de dominantie over een groot deel van het Heartland. De betekenis hiervan zal nog toenemen, zei Mackinder, met name door de aanleg van spoorwegen die de mobiliteit in het Heartland enorm verhoogt. Kortom: Rusland neemt de plaats in van het Mongoolse Rijk.¹⁵

Op dit moment is de machtsbalans nog in het voordeel van de zeevarende Europeanen, constateerde Mackinder, maar die kan omver worden geworpen vanuit het Heartland door zijn expansie naar alle landen van de periferie en dan is 'het imperium over de hele wereld in zicht'.¹⁶ Dit zou nog kunnen worden versneld indien Rusland met Duitsland een bondgenootschap zou sluiten. Of, voegde hij eraan toe: met China. De theorie van Mackinder kwam er in feite op neer dat wanneer vanuit het Heartland de periferie veroverd wordt, maritieme macht irrelevant wordt. Dat was zijn waarschuwing aan de onderhandelaars in Versailles. Het is een waarschuwing die ook nu in de geopolitiek een grote rol speelt.

Zoals te verwachten was, kwam er direct van verschillende kanten veel kritiek op zijn lezing. Dat neemt niet weg dat hij met zijn theorie, net als die van Mahan en, zoals we zagen, die van Kjellén (die zijn Duitse sympathieën niet verhulde), grote invloed heeft uitgeoefend, met name in Duitsland. Daar ontwikkelde generaal Karl Haushofer (1869-1946) het begrip lebensraum dat de grondslag werd van Hitlers veroveringspolitiek naar het oosten en het streven van Benito Mussolini (1883-1943) naar *spazio vitale* in Joegoslavië, Albanië, delen van Griekenland, en Noord-Afrika.¹⁷

Des te opmerkelijker dus dat Ursula von der Leyen zo uitdrukkelijk de beladen term geopolitiek bij haar aantreden in de mond nam en als haar leidraad aankondigde.